

ШТО ИЗГУБИВМЕ НИЗ ВРЕМЕТО

(на примери од јазикот)

1. Различни јазици – различни култури.

Врската помеѓу јазикот и културата е предмет на интерес во лингвистиката подолг период. Тврдењето на Хумболт дека јазикот го открива погледот на светот на народот кој го зборува (постоењето на врска помеѓу менталитетот на народот и јазикот) е влезено во историјата на лингвистиката. Размислувањата за врската меѓу јазикот и менталитетот на народот, неговата култура, ги иницираше откривањето на новите култури и новите јазици (кај Хумболт беше познавањето на јазикот *кави* од индонезискиот остров Јава, кај претставниците на американската антрополошка лингвистика – запознавањето со индијанските јазици), структурно многу поразлични од индоевропските. Овие јазици како на поинаков начин да ја структурираа, категоризираа стварноста.

Така се раѓаше новата врска на лингвистиката со друга наука – антрополошката лингвистика¹.

2. Еден јазик – промена на менталитетот

Меѓутоа, културата не е нешто статично. Таа се менува, се развива. Не е статичен ниту јазикот. И тој се менува како жив организам. Секоја промена се отсликува во јазикот. Со социјалните промени кои се отсликуваат во јазикот се занимава социолингвистиката, но во јазикот не се отсликуваат само појави врзани со социјалните промени туку и други нешта. Предмет на интерес на овој труд ќе биде промена во менталитетот на македонскиот народ во период од еден век и нешто повеќе.

Во периодот од 19 век наваму во животот на македонскиот народ се имаат случено огромни промени: од државно-административни, социјални – до

¹ Се работи за врската меѓу јазикот и културата. Инаку Дел Хајмз (Del Hajmz, 1980) го предлага терминот *етнографија на комуникацијата* за да означи пристап кон јазикот кој ќе биде посложен, кој ќе обедини сознанија од лингвистиката, психологијата, социологијата и етнологијата.

техничко-технолошки. Последниот век како да е век на брзината: брзина во комуникацијата, брзина во можностите за движење (со превозните средства), брзина во начинот на исхрана. Како да се развива идна инстант култура – култура на инстант живеење (да споредиме како се пие и вари турско кафе, а како инстант кафе). Како да стана и уживањето инстант – без „лезет“, без „мерак“.

Но како се живееше пред еден век? Како живееја нашите баби и дедовци?

Одговорот го побарав во народните песни. Народните песни се самите материјал за поетска и културна анализа. Тие носат лирика специфична за своето време, но тие се и слика на времето во кое се создадени. Значи, тие можат сами по себе да бидат материјал за поширока анализа, но јас овде планирам да се задржам на некои јазични карактеристики во народните песни, кои ќе ни послужат за анализа на начинот на живот и менталитетот на нашиот народ во времето во кое се создавале.

3. За нашата анализата

Во оваа прилика ќе се задржам на анализа на семејните односи преку јазичен материјал што ни го нудат народните песни. Кога велам семејни односи тука го подразбирам семејството сфатено во поширока смисла (... и „она што ќе биде семејство“: значи јазичните изрази кои се во врска и со именување на саканиот / саканата).

Менталитетот на еден народ првенствено се отсликува во семејните односи. Нив ги истражува етнологијата, социологијата, со нив ќе се позанимаваме и ние. Ќе се обидеме да ги откриеме преку формите за обраќање и именување, и тоа: од една страна преку именските форми за обраќање, а од друга страна преку определбите кои се јавуваат покрај нив.

За именувањето во семејните односи како извор на информации ни беше и усна анкета со припадници на постарата генерација, а тука посебно ќе ја споменам мајка ми која се сеќаваше како се обраќале во времето на нејзината младост, но и во времето на нејзината баба (родена во време на турската административна власт во Македонија). Секако, од непроценлива корист ни беа и некои трудови кои се занимаваат со оваа проблематика (од областа на

етнологијата - В. Петреска, 2008 и од областа на јазикот – Е. Стоевска-Денчова, 2009).

Определбите што се јавуваат покрај именските форми со кои се именуваат односите во семејството (пошироко сфатено) ни ја дадоа вистинската слика за времето во кое се создавани и вредностите во него.

Е. Стоевска-Денчова (2009: 11, 12), за терминологијата на сродство вели: „терминологијата на сродство е систем на термини, формиран во согласност со структурата на сродството; ова е една комплексна материја, која е предмет на интерес како на лингвистиката (бидејќи е дел од јазичниот фонд), исто така и на општествените науки, пред сè на етнологијата.“ Таа споменува два типа термини за сродство: „Се разликуваат два типа термини за сродство – *реферативни*, со кои се диференцираат роднинските врски и се изразува степенот на роднинската блискост, и *вокативни*² (вклучувајќи ги и формите за обраќање), со кои се определуваат нормите на однесување меѓу сродниците, моралната и социјалната дистанца во однос на возраста и степенот на сродство.“ Со оглед на тоа што предмет на наше интересирање се промените во менталитетот, културата на нашиот народ во доменот на семејните односи посебно ќе нè интересираат **вокативните** / **апелативните** термини за сродство, а во однос на термините за **обраќање** – термините за **предикативно обраќање** (предикативно обраќање – обраќање при кое се дава и извесна квалификација на оној кому му се обраќаме, за предикативно обраќање в. Л. Минова – Ѓуркова, 1994: 110).

4. Семејните односи некогаш и сега – низ примери од јазикот.

Компаративна слика на односите во семејството во периодот од крајот на 19 век до денеска дава В. Петреска во трудот „Социјални аспекти на сродничките односи кај Македонците: традиција и современост“ (В. Петреска, 2008). Кај Петреска сродството е дефинирано како „културно дефинирани односи помеѓу индивидуите кои се обично воспоставени низ фамилијарни врски, но во опсег можат да се земат и пошироки односи, кои не се воспоставени преку фамилијарни врски“ (В. Петреска, 2008: 191).

² Всушност поадекватно би било да го користиме терминот **апелативни**, со цел да се разграничи употребата на термините: терминот **вокативни** да се специјализира во морфолошки контексти.

Ќе се обидеме да ги разоткриеме токму тие „културно дефинирани односи помеѓу индивидуите“ и тоа првенствено во најтесното семејство: односите помеѓу мажот и жената (сопругници или „со намера да бидат“ сопругници), а потоа и помеѓу останатите членови на потесното семејство, како што веќе рековме – преку формите за именување, обраќање и предикативно обраќање во народните песни. На крај ќе се обидеме да утврдиме дали има и каква е промената во културата на сродничките односи во современиот живот.

4.1. Именување и обраќање.

Во именувањето се одразува принципот на хиерархија според главата на семејството и според староста.

Мажот е тој што е глава на семејството. Она што е највпечатливо е именувањето на жената според припадноста кон нејзиниот сопруг (маж): **Орданица, Стојаница, Митрејца.**

Жената како снаа влегува во семејството како **невеста**. Кај Е. Стоевска – Денчова (Е. Стоевска – Денчова, 2009: 118) на лексемата *невеста* ѝ се придаваат три значења: 1. Девојка во деновите при стапување во брак; 2. Млада мажена жена, сопруга; 3. Снаа во однос на родителите и роднините на сопругот.

За нас е особено значајно третото значење, значењето на снаа. Во случајов, лексемата *невеста* има статусен симбол: снаа во семејството. (На снаата во семејството, според кажувањата на нашите испитаници, ѝ се обраќаат со *невеста Велике, невеста Цено* и во годините кога не е веќе млада).

Со *невесто* може да ѝ се обрати и мажот на жената: *Ој Невено, ти млада невесто ...* („Болен лежи млад Стојан“).

Како му се обраќа жената на мажот? Како му се обраќа Невена на млад Стојан во споменатава песна? *Стојане, мој стопане....* Станува збор за предикативно обраќање кое е слика на релацијата меѓу мажот и жената – хиерархијата, припадноста и почитта. Секако, тука мора да подразбереме и една доза на љубов и емоционалност, која провејува низ целата песна.

Ако одиме уште подалеку во минатото, времето на мојата прабаба, ќе пронајдеме и нешто друго. **Обраќањето по име** се сметало како преинтимно, неприлично (што всушност е типично и за други култури, како универзална карактеристика), па жената одбегнувала во директната комуникација на мажот да му обраќа со име. Оваа појава е уште жива во некои наши западни дијалекти. Кога за него зборувала со трето лице, можела да ја искористи именката

човекот, мојот човек. Именската форма *човек* со значење на брачен другар ја има засведочено и кај Е. Стевска – Денчова (Е. Стевска – Денчова, 2009: 112).

И во обраќањето меѓу сродниците по странична линија (помеѓу браќата и сестрите) се забележува хиерархија, и тоа хиерархија по старост: за постарата сестра се користи именката *дада*, а за постариот брат – именката *бато*.

Со *дадо* се обраќале меѓу себе јатрвите (*дада Цено, дада Велике*), особено најмладата снаа по стаж така им се обраќала на постарите снаи, а со *бато / бате* (*бате Благоја, бате Митре*) – помладата снаа (по стажот во семејството) им се обраќала на деверите. Интересно е тоа што ако новата снаа во семејството затекнала девер што е дури и дете, и тогаш му се обраќала со *бате*.

Како што веќе рековме, снаата во семејството била *невеста*: за свекорот и свекрвата, за мажот, за постарите јатрви, за деверите: *невеста Тацо, невеста Велике*.

Како им се обраќала невестата на свекорот и свекрвата? Со *мамо* и *тато*, или со *мајко* и *татко*. Ова обраќање ја одразува почитта на снаата кон семејството во коешто влегува и почитта кон нејзиниот сопруг. Таа станува дел од семејството на сопругот и неговите родители ги прифаќа како свои.

4.2. За милувањето, љубењето, верноста.

Слушајќи ги народните песни, не можеме да не ги забележиме и разликите помеѓу денешното „засакување“ на двајца млади и некогашното. За одбележување се два глагола: *се љубевме* и *се милувавме*, кои во народните песни се употребуваат (првенствено) со значење кое се однесува на внатрешниот живот - се сакавме (со конотација на телесна активност се употребува повеќе глаголот *целива*, кој пак денес се употребува многу ретко). Епитетите во народните песни го откриваат карактерот на љубовта: таа е верна „до гроба“, долготрпелива и преполна со копнеж. Песната која што ќе ја приведеме во целост ја илустрира токму ваквата љубов:

Љубеле се двајца млади еј!
љубеле се двајца млади,
од малечко до големо,
еј, љубезен мој.
Дојде време да се земат, еј!

Дојде време да се земат,
мајка ќерка не ја дава,
еј, љубезен мој!
Мајка ќерка не ја дава,
татко сина не го жени,
еј љубезен мој!
Решиле се двајца млади, еј!
Решиле се двајца млади,
да ми одат во гората,
еј љубезен мој!
Ти ќе станеш јавор дрво, еј!
Ти ќе станеш јавор дрво,
јас ќе станам славеј пиле,
еј, љубезен мој.

Следните примери се со употреба на глаголите *милува* / *се милуваат* и *љуби* / *се љубат* во споменатото значење:

Син ми ќерко **те милува**
па се срамел да ти речи
Син ми ќерко **те милува**
па се срамел да ти речи.
Штом **ме** лудо **милувало**
зш не кажал од порано
Штом **ме** лудо **милувало**
зш не кажал од порано.

Нели ми велеше,
нели се колнеше,
јас не **љубам** друго либе,
само тебе душо. ...
Ах, колку е жално,
ах, колку е мачно,
јас да те **љубам** либе,
а друг да те земи.

Девојченце, девојченце,
љубиш ли ме мене?
Девојченце, **љубиш** ли ме мене?
Јас те **љубам**, јас те **љубам**,
на сон те сонувам,
јас те **љубам**, на сон те сонувам.
Штом сонуваш, штом сонуваш
на кого кажуваш?
Штом сонуваш, на кого кажуваш?
Јас кажувам, јас кажувам,
на мојата мајка,

јас кажувам, на мојата мајка.
Штом кажуваш, штом кажуваш,
што ти мајка вели?
Штом кажуваш, што ти мајка вели?
Мајка вели, мајка вели,
заљуби го ќерко,
мајка вели **заљуби** го ќерко.

Интересена е употребата на глаголот **заљуби** во стихот *заљуби го ќерко*.
Денеска глаголот **заљуби** не се употребува како преоден. Употребата на овој глагол како преоден во последниот стих од песната е токму негова употреба во значењето на денешниот глагол *сака / засака*.

Македонските народни песни имаат два карактеристични епитети: **личен** / **лична** и **верен**³.

Кате, Кате, **лично моме**
ај стори се едно пиле,
па прелетај ја болката,
да разбериш времињата.
Да разбериш времињата,
колку време се љубевме.
Колку време се љубевме,
и на крајот не се зедовме.

Од умот се подизгубив
за едно **лично Охриѓанче**.
... Сега сум си посвршено
за едно **лично**, за едно **лично Битолчанче**.

Марице ле, **лично девојче**,
умирам, загинвам за тебе, оф,
аман, аман,
животот го давам за тебе, оф
аман, аман.

Мамо кој чука на порти?
Чука, тропа, мила ќерко
твојто **верно** либе.

Покрај „либето“, верни се и другарите:

³ Всушност и двата епитети најчесто се среќаваат во форма за среден род. Лично е либето, момето, а верно е најчесто либето.

Кој што ме чуе да пеам,
тој мисли тага јас немам.
Јазе си пеам веселам,
тагите да заборавам.
Оздола иде либето,
со двајца **верни другари**.

Слушам кај шумат шумите, буките
Слушам кај шумат буките
плачат за војводата, капиданот.
Другари, **верни другари**, Македонци,
Кога низ село врвите, врвите
кога низ село врвите,
со коњи да не тропате, аман тропате.

Љубовта опаена во народните песни е верна и долготрпелива. Она по
што се копнее е **лицето на саканата**:

Каж ми, кажи Катинке,
која ли вечер да дојдам?
Хеј, хај болен сум јас
без болест болен си лежам.
Која ли вечер да дојдам
пред врата да ти постојам?
Хеј, хај болен сум јас
без болест болен си лежам.
Пред врата да ти постојам
до две-три думи да кажам
до две – три думи да кажам
лицето да ти го видам.

Кога си тргнав в туѓина
Дафино либе, Дафино
Кај твојте порти поминав
мој галабе – и солзи проронав.
Откажуваш либе, откажуваш
од прва **верна си љубов**
думите да си ги припомниш
мој галабе – назад да се вратиш.
Вашиот чаир да пламни
и вашта кука да изгори
и твојто **ангелско лице**
мој галабе – в мои раце да падне.

Присуството на епитетот **личен** / **лично** во народните песни како што рековме, зборува за карактерот на љубовта која е опеана во нив. Кога се копнее по лицето на саканата или саканиот, кога се опева лицето, се копнее по **личноста**. Ова најдобро ќе го илустрираме во споредба со текстовите во денешните песни, во кои девојките „се посакуваат“, „се авион“ и сл. Значи, љубовта опеана во изворните народни песни е љубов кон личноста, а денешната љубов е „ориентирана“ повеќе кон телото, се пее за телесна љубов, за посакување. Постои семантичка разлика помеѓу **посакување**, како телесна привлечност и **сакање**, како внатрешна активност, со значење блиско до старото, опеано во народните песни - **љубење**.

За промената на начинот на кој двајца се сакаат зборува и промената на семантиката на глаголите **љуби** / **се љубат** и **милува** / **се милуваат** за која веќе споменавме. И семантиката на овие глаголи е поместена кон означување на телесни дејствија.

4. Заклучок или ... за промената на менталитетот.

Сега да го напуштиме лиричниот и копнежен амбиент на народните песни од минатиот век и да навлеземе во еден друг амбиент на младата генерација, која расте со рефрени од типот: „I want it all, I want it all, I want it now“.

Промената во менталитетот, промената во културата на живеење ги опфаќа и (љубовните) односи помеѓу мажот и жената. Промената ја евидентиравме во семантичкото поместување на глаголите **љуби** и **милува** кон означување на дејствија кои се првенствено со телесна конотација.

Она по што се копнее, она за што се пее во модерните песни не е лицето на саканата, туку повеќе нејзиното „згодно тело“. Песната „Авион“ од групата DNK ни е една убава илустрација за „моделот“ на посакуваната девојка:

Авион, авион она мора да е x 4

Она кога оди она исто ко да лета
Стално позитивна, неа ништо не ѝ смета
Сака авантури, она спремна е да шета
Таргет подвижен е она, она е мета

Мрзи силикони, шминки, мрзи да се лицка
мајка природа ѝ дала и широка ...
љубовта ја дава и со тело и со душа

она сака некој да ја сака, да ја слуша

Авион, авион она мора да е х8

....

она е совршена, она нема мана
некој ја тренира секој ден во теретана
нема пороци знам нити дува нити пуши
навлечена е на здрава храна во Нобу јаде суши

Не иде по клубови, мрзи дискотеки
сака долги прошетки низ планини и реки
нејзе ѝ требаат цвикери ама стално носи леќи
има сјајна кожа, раце како памук меки

Она нејќе да е џет сет, а лудува по неа цел свет
она е топ, она е џамбо џет секогаш спремна за лет

Авион, авион она мора да е х 8

Се бара и се сака не „лично либе“, туку „згодна девојка“: конотацијата е првенствено телесна. Интересна во оваа песна е скриената (имплицитна) порака. Девојката за која пеат Панчо и Андреј е подобра од останатите: кои сакаат силикони, сакаат шминка и да се „лицкаат“, имаат пороци (пушат и „дуваат“), не јадат здрава храна, не одат „на долги прошетки низ планини и реки“, туку сакаат клубови и дискотеки.

Уште една лексема од оваа семантичка област зборува за промената на менталитетот и начинот на живеење, а тоа е појавата на лексемата **мување**. Објаснувањето на нејзиното значење го побаравме на еден форум посветен токму на оваа тема. Консензусот беше дека тоа е врска меѓу машко и женско без одговорност, без обврска. Немаше консензус (веројатно заради различната возраст на учесниците / главно учеснички/ на форумот) околу прашањето до каде се оди во интимноста на таа „врска“.

Да се вратиме сега онаму од каде што го почнавме нашето излагање – на именувањето и обраќањето во семејството.

Какво е обраќањето во семејството денес⁴? „Во однос на сродничките односи помеѓу субјектот и неговите крвни сродници (татко, мајка, браќа, сестри

⁴ Секако дека постои разлика меѓу менталитетот во урбаните средини (особено Скопје како центар) и руралните средини. Руралните средини сè уште се трудат да го одржат

...) во минатото бил застапен старосниот принцип, ... , а исто така и половиот принцип“ (В. Петреска, 2008:192). Денеска овие два принципа како да сме ги загубиле. лексемите *дадо* и *бато* во обраќањето речиси се напуштени. Јатрвите и снаите меѓусебе се обраќаат по име. На име им се обраќаат и снаите на деверите. Невестата е невеста само додека е во бело. Обраќањето кон свекорот и свекрвата е најинтересно. Тие се најгенерализирано роднини: чичко /името на свекорот/ и тетка /името на свекрвата/, или во малку попростојна варијанта мајко и татко (со семантичка дистинкција – мамо и тато е резервирано за сопствените родители).

Интересна е една друга појава. Молчењето или поточно – одбегнувањето на директно обраќање. Ако во минатото жената од почит одбегнувала во директната комуникација на мажот да му обраќа со име, а кога за него зборувала со трето лице, ја користила именката *човекот /мојот човек*, денеска тоа го прави снаата. Не сакајќи да биде неучтива, да ги наруши очекувањата на семејството, модерната снаа прикleshтена меѓу традицијата и современоста, на свекорот и на свекрвата не им се обраќа директно. На тој начин, не ги изневерува ниту нивните очекувања, ниту своите чувства. Така молчењето, одбегнувањето некој да се именува по име (сопствено или статусно во семејството), добива двојна вредност. Во минатото – знак за длабока почит, денеска – спас од незгодна ситуација.

Сепак, ова е слика што не може да се генерализира. И во темнината има зраци на светлина.

В. Јаневски, во „Евергрин“, зборувајќи за сите девојки што се „други“ во однос на неговата сакана вели: „лични, ни малку слични на тебе“. TyZee / Skipi Beat Production/ во песната „Љубов“– велат: „ти се радувам ко паричка на Бадник“.

Всушност, во младоста е силата, енергијата и потрагата по вистинските вредности. Можеби тие млади луѓе што меѓу себе се поздравуваат со RESPECT ќе ни ја вратат почитта и вредностите што ги губиме.

традиционалниот менталитет, но и кај нив промените, поради олеснетата комуникација, се случуваат многу бргу. Во нашето излагање ќе се задржиме на промените кои се карактеристични за урбаните средини.

КОРИСТЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРТУРА:

1. Е. Стоевска-Денчова, „Именување на роднинските односи во македонските дијалекти од словенски и балканистички аспект“, *Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје*, Скопје, 2009.
2. МАКЕДОНСКИ БИСЕРИ (сто и педесет народни песни), *ВАН-ПРОМ*, Скопје, 1997.
3. Del Hajmz, “Etnografija komunikacije”, *BIGZ*, Beograd, 1980.
4. http://www.ukim.edu.mk/dokumenti_m/2008-Predavanja.pdf#page=192 (преземено на 15 март 2013)
5. <http://www.unet.com.mk/starimakpesni/index.html> (март, април 2013)
6. <http://pesna.org> (04. 04 2013)
7. <http://forum.femina.mk/singl/sto-podrazbirate-pod-muvanje-t1583/>